(ख) गद्यकाव्यानि–

संस्कृते पद्यसाहित्यमिव गद्यस्य प्रयोगः अपि वैदिककालादेव भवति। कृष्णयजुर्वेदः ब्राह्मणग्रन्थाः, उपनिषदश्च अधिकांशतः गद्ये एव वर्तन्ते। यद्यपि संस्कृतसाहित्ये गद्ये ग्रन्थितानां ग्रन्थानां संख्या अंगुलिगणनीयाः एव वर्तन्ते, तथापि पद्यस्य अपेक्षया गद्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयितुं संस्कृतस्य प्राचीनैः आचार्यैः एषा सूक्तिः प्रसारिता– **'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति'।** गद्यस्य महत्त्वं एतस्मादेव कारणात् वर्तते यत् गद्यकाव्यरचना अतिकठिना अस्ति।

लौकिकगद्यस्य दर्शनं सर्वप्रथमं महाभारते एव विद्यते। गद्ये एव अर्थशास्त्रं तथा महाभाष्यादयः ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते। पुराणानां गद्यं साधारणकोटिकं वर्तते। साहित्यशास्त्रकर्तृणां दार्शनिकानां च गद्यं पारिभाषिकं अत्यन्तं कठिनं चास्ति। चम्पूकाव्यमपि गद्यकाव्ये एव परिगण्यते। नवविधस्य उपन्यासस्य अपि गणना गद्यसाहित्ये एव भवति।

संस्कृतगद्यकाव्यं ओजः गुणोपेतं समासबहुलं चास्ति। उक्तं हि दण्डिना–

'ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्।'

काव्यस्यातिदीर्घान् समासान्, दुर्बोधान् घटनासंकेतान्, श्लेषयमकानुप्रासोपमोत्प्रेक्षापरिसंख्यादीन् अलंकारान् प्रयोक्तुं अत्र पूर्णा स्वतंत्रता वर्तते। प्रकृतेः सूक्ष्मचित्रणस्य स्त्रीपुरुषयोः नैतिकमानसिकशारीरिकगुणानामेव वर्णनस्य प्राधान्यमत्र वर्तते। गद्यकाव्यं प्राचीनैः आलङ्कारिकैः द्विधा विभक्तम्– आख्यायिका कथा च।

प्राचीनकाले गद्यकाव्यस्य परिमितसंख्यायाः किं कारणमस्ति इत्येषः प्रश्नः। इदं सत्यं यत् संस्कृते गद्यकाव्यस्य संख्या परिमिता एवास्ति, तथापि नैकगद्यकाव्यानामुल्लेखो साहित्ये अस्ति। पद्ये मादकापूर्णः श्रुतिमाधुर्यगुणः वर्तते, परं गद्ये ईदृग्विधस्य गुणस्य नोपलब्धिः। एतेन सार्धमेव समासबाहुल्येन गद्यकाव्यमधिगन्तुम् अतिदुष्करम् आसीत्, एतस्मादेव कारणात् गद्यरचनायां कवीनां प्रवृत्तिः बहुला नासीत्।

संस्कृतगद्यकाव्ये कवित्रयस्य प्रामुख्यम् अस्ति–सुबन्धुः, बाणभट्टः, दण्डी च । एतेषां काव्येषु गद्यस्य चरमोत्कर्षः प्राप्यते। एतेषां रचनासु एव सर्वप्रथमं वास्तविकस्य गद्यस्य दर्शनं भवति।

एतस्मात् बहुकालात् पूर्वमेव शिलालेखेषु गद्यस्य साहित्यप्रयोगः प्रथमतया कृतः प्रतीयते।

रुद्रदाम्नः शिलालेखे हरिषेणस्य च प्रयागप्रशस्तौ विजयस्तम्भवर्णने अखिन्नगद्यशैलीनिदर्शनं पूर्णरूपेण भवति, यथा हरिषेणस्य प्रयागप्रशस्तौ –

''सर्वपृथिवीजयजनितोदयव्याप्तनिखिलावनितलां कीर्तिमितस्त्रिदशपति-भवनगमनावाप्तललितसुखविचरणामाचक्षाण इव भुवोर्बाहुरयमुच्छ्रितः स्तम्भः।''

हरिषेणस्य शिलालेखे प्रयागप्रशस्तौ च गद्यस्य यद्रूपं प्राप्यते तदेव अग्रेतनैः कविभिः परिमार्जितं सत् साहित्यिकगद्यस्य गौरवं वर्धयितुं प्राक्रमत। साहित्यिकगद्यस्य आद्यः ग्रन्थः सुबन्धोः वासवदत्ता एव उपलभ्यते।

वासवदत्ता

'वासवदत्ता' नामकः एकः एव ग्रन्थः सुबन्धुकृतत्वेन प्राप्यते। अयमेव ग्रन्थः सुबन्धेः प्रसिद्धेः आधारः अस्ति। अस्य सुबन्धोः समयः क? इति अत्र विचार्यते–

१. अयं सुबन्धुः स्वग्रन्थे विक्रमादित्यं स्मरति –

सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये।।

परं तु सः कतमो विक्रमादित्यः अस्मिन् प्रसङ्गे बहवः आलोचकाः मिहिरकुलनामकस्य हूणराजस्य पराजेता बालादित्यसखा यशोधर्मा एवायं विक्रमादित्यः इति निर्णयन्ति। यशोधर्मणः समयश्च षष्ठशतकस्य मध्यभागः इति निर्णयन्ति। एतेन सुबन्धोः समयः षष्ठशतकस्य मध्यभागः इति निर्णयन्ति। एतेन सुबन्धोः समयः षष्ठशतकस्य पूर्वभागः इति वक्तुं शक्यते।

२. बाणभट्टः सुबन्धोः कथां धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा इत्येवं स्मरति। बाणः सप्तमशतकोत्पन्नः इति, ततः पूर्ववर्तित्वेन सुबन्धोः षष्ठशतकपूर्वभागभवत्वं युज्यते एव।

३. सुबन्धुना स्ववासवदत्तायां श्लेषद्वारा उद्योतकरं स्मर्यते–न्यायस्थिति–मिवोद्योतकरस्वरूपाम्। अस्योद्योतकरस्य समयः षष्ठसप्तमशताब्द्योरन्तकाले मन्यते। एभिः निदर्शनैः सुबन्धोः समयः षष्ठशतकं मन्यते। आचार्येण बलदेवापाध्यायेनापि विविधैः प्रमाणैः सुबन्धोः समयः षष्ठशतक एव निश्चितः, यः सर्वथा युक्तः अस्ति।

कथानकम्–

सुबन्धोः वासवदत्तायाः सम्बन्धः प्राचीनभारतस्य आख्यायिकायाः वासवदत्तायाः उदयनस्य प्रणयकथायाः च सर्वथा भिन्नः अस्ति। अस्याः सम्पूर्णं कथानकं कवेः मस्तिष्कस्य कल्पना अस्ति।

'राज्ञः चिन्तामणेः पुत्रस्य राजकुमारस्य कन्दर्पकेतोः स्वप्ने एका परमसुन्दरी कन्या आयाति। तस्याः अन्वेषणे कन्दर्पकेतुः स्वमित्रेण मकरन्देन सह सहसा निर्गच्छति। रात्रौ सः विन्ध्यवने तिष्ठति यत्र वृक्षस्थितसारिका ज्ञायते यत् पाटलिपुत्रस्य राजकुमारी स्वप्ने कन्दर्पकेतुं अपश्यत्। तस्य कन्दर्पकेतोः अन्वेषणे सारिका तमालिका च संलग्ने स्तः। एवंविधया शुकदम्पतीद्वारा नायकनायिकयोः मेलनं भवति। उभयोः हृदये परस्परं प्रगाढानुरागः अस्ति, परं तु वासवदत्तायाः पिता शृङ्गारशेखरः तस्याः विवाहं केनचित् विद्याधरेण सह कर्तुम् इच्छति। अस्मात् कारणात् वासवदत्ता कन्दर्पकेतुना सह विन्ध्याट्व्यां पलायनं करोति। तत्र कन्दर्पकेतुं विना एकाकीरूपेण वने भ्रमणार्थं गच्छति सा। तां प्राप्त्यर्थं किरातानां समूहद्वये संघर्ष भवति। वासवदत्ता गुप्तरूपेण कस्यचित् ऋषेः आश्रमे प्रविशति, यत्र सा ऋषिशापवशात् शिलारूपेण परिवर्तिता भवति। अपरतः कन्दर्पकेतुः वासवदत्तावियोगे आत्महत्यां कर्तुम् उद्यतः भवति, परं तु आकाशवाण्या सः विरमति। अन्ततोगत्वा सः वने तस्याः अन्वेषणं करोति, यत्र कन्दर्पकेतोः स्पर्शद्वारा सा मानुषीरूपं धारयति। अतः परं मकरन्दः तत्र आगच्छति। सर्वे राजधान्यां निवर्त्य सुखपूर्वकं जीवनयापनं कुर्वन्ति इति।'

अस्याः वासवदत्तायाः कथा अतिस्वल्पा निर्जीवा चास्ति, परं तु कविना सुबन्धुना स्वप्रतिभया सुन्दरवर्णनेन हृदयावर्जिका कृता।

काव्यवैशिष्ट्यम्-

अस्याः वासवदत्तायाः प्रशंसायां बाणभट्टः लिखति हर्षचरिते-

कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां नूनं वासवदत्तया।।

शबदार्थालङ्कारसौष्ठवैः वासवदत्तायाः तुलायां कोऽपि अन्यो गद्यग्रन्थो नास्तीति तद् अध्ययनेन प्रतिभासते। तत्र शब्दसौष्ठवं यथा-'अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्वीपतिचक्र-चूडामणि-श्रेणीशाणकोणकषणनिर्मली कृतचरणनखमणिनृसिंह इव दर्शितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदानविस्मयः, कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणः, नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः, कंसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धिः। विरोधाभासः यथा- विद्याधरोऽपि सुमनाः धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः, क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रितः, बृहन्नलानुभावोऽप्यन्तः सरलः, महिषीसभवोऽपि वृषोत्पाद्यः, तरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम। परिसंख्या यथा-'छलनिग्रहप्रयोगो वादेषु, नास्तिकता चार्वाकेषु, कण्टकयोगो नियोगेषु, खलसंयोगः शालिषु द्विजिह्वसङ्गृहीतिराहितुण्डिकेषु, नेत्रोत्पाटनं मुनीनाम्, द्विजराजविरुद्धता पङ्कजानाम्, सूचीभेदो मणीनाम्।'

वासवदत्तायाः आख्यायिकाग्रन्थतया कतिचन श्लोका अपि यत्र तत्र निवेशिताः सन्ति यैः सुबन्धोः पद्यप्रणयनपाटवं प्रकटीभवति।

इदं सत्यं यत् एवंप्रकारकः वाक्यविन्यासः क्लिष्टतां भजते कृत्रिमतामाश्रयति, वाचकान् क्लिश्नाति तथापि कल्प्राप्रौढिशब्दचयनालङ्कारसज्जाभिः अयं कविः सकलहृदयस्तुत्यः इति निर्बाधं वक्तुं शक्यते।

यद्यपि बाणस्य इव रमणीयार्थप्रतिपादनसमये रमणीयशब्दसृष्टिः, दण्डिनः इव पदलालित्यं सुबन्धौ न विद्यते, तथापि विद्वज्जनहृदये श्लेषादिविविधालङ्कारप्रयोगेण सुबन्धोः सम्मानजनकं स्थानं विद्यते एव।

कादम्बरी

गद्यसम्राट् महाकविबाणभट्टेन विरचित-कादम्बरी बाणस्य सर्वश्रेष्ठं गद्यकाव्यमस्ति। इयं कथाग्रन्थरूपा अस्ति। स्वयमेव कविना- 'धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा' इति कादम्बर्याः कथाग्रन्थत्वम् उद्घोषितम्। कादम्बर्यां निबद्धा कथा गुणाढ्यकृतायाः बृहत्कथायाः गृहीता। बृहत्कथायाः साम्प्रतम् उपलब्धिः नास्ति तथापि बाणकाले सा उपलभ्या आसीत् इति वक्तुं शक्यते। बृहत्कथातः नृपसुमनसः साधारणीं कथाम् आदाय बाणभट्टेन काव्यकलानैपुण्येन तस्यां वैशिष्ट्यमुत्पाद्य कादम्बरी विरचिता।

कादम्बर्याः कथा जन्मत्रयवृत्तान्तस्य अङ्गीकारेण जटिला जाता। एका कथा कथान्तरमुद्भावयति इति प्रथमा कथा सावशेषैव द्वितीयायाः कथायाः अवसानप्रतीक्षमाणा तिष्ठति। एवम् अपरापि कथा इति कथासाङ्कर्यम् अत्र विद्योतते।

कथानकम्-

अस्या: कादम्बर्या: कथानकं संक्षेपत: एवम् अस्ति- 'विदिशायां शूद्रको नाम राजा आसीत्। एकदा चाण्डालकन्यका एकं पञ्जरस्थं शुकं तस्मै उपाहरत्। नृपेण गृहीत: स: शुक: तस्मै शूद्रकाय स्वपूर्वजन्मन: कथाम् आख्यातवान्। जन्मकाले एव मम माता मृता, तात: अपि लुब्धकै: मारित:। वृक्षादय: पतितं भूमौ सरन्तं मां जाबालिशिष्यान्यतम: दयया उत्थाप्य स्वगुरो: आश्रमे नीतवान्।

तत्र जाबालि: मद्वृत्तान्तम् इत्थम् अकथयत्-उज्जयिन्यां तारापीडो नाम राजा आसीत्, तस्य पत्नी विलासवती, शुकनासश्च तस्य अमात्य:। प्रौढे वयसि नृपस्य चन्द्रापीडनामक: पुत्र: जात:। अमात्यस्य शुकनासस्य सुतश्च वैशम्पायन: जात:। तौ प्राप्तवयसो: गुरुकुले शिक्षितौ। शुकनासेन राजपुत्र: चन्द्रापीड: सम्यक् उपदिष्ट:। दिग्विजयप्रवृत्त: चन्द्रापीड: गन्धर्वमिथुनम् अनुधावन् एकं सरोच्छेदं दृष्टवान्। तत्र महाश्वेता नाम कापि सुन्दरी तप: प्रवृत्ता दृष्टा स्ववृत्तान्तमुक्तवती। मया पुण्डरीकनामके मुनितनये स्नेह: कृत:, स: लोकान्तरं गत:, तमनुकर्तुकानां मां कापि दिव्याङ्गना 'भूयोऽपि युवयो: सङ्गम: भावीति'

मां विबोध्य तच्छरीरं लोकान्तरम् अनैषीत्। महाश्वेतैव चन्द्रापीडाय कादम्बरीवृत्तम् उक्तवती। कादम्बरीचन्द्रपीडयो: साक्षात्कारे जाते द्वयो: अनुराग: जात:। तदैव पितु: दूते आगते चन्द्रापीड: स्वां राजधानीं प्रतिनिवृत्त:। कादम्बर्या: चन्द्रापीडविरहे देहं त्यक्तुमुद्यतायां तत्सखी पत्रलेखा तां सान्त्वयित्वा चन्द्रापीडस्य समीपमागत्य तदवस्थां तस्मै न्यवेदयत्।

एतावती कथा बाणभट्टेन लिखिता। अस्या: उत्तरार्द्धभागस्य कथा तस्य तनयेन भूषणभट्टेन पूरिता। चन्दापीड: राजधानीं गच्छन् वैशम्पायनं तदनुरोधान्महाश्वेताया: आश्रमे एव स्थापितवान्। तत्र महाश्वेतां कामयमान: वैशम्पायन: तस्या: शापेन शुक: जात:। एवं श्रुत्वा पत्रलेखया सहागत: चन्द्रापीड: स्वप्राणान् विससर्ज। अथ कादम्बरी तदवस्थं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा बहु अव्यथत। तत: कादम्बरीमहाश्वेते इत्थं दिव्यां वाचं श्रुत्वा तथैव तस्थतु: - 'शापवशाच्चन्द्रापीड: प्राणैर्वियुक्त:, अस्य देहं संरक्ष्यताम्, पुनरपि युवयो: युष्मद्दयिताभ्यां सह सङ्गम: भावीति।' इन्द्रायुधो नाम चन्द्रपीडस्य अश्व: तत्क्षणं तस्मिन्नेव सरसि अगाहत। तत्स्थाने पुण्डरीकस्य सखा कपिञ्जल: सरस: निर्गत्य कादम्बरी-महाश्वेते सूचितवान् यत् चन्द्रापीड: चन्द्रस्य, वैशम्पायन: पुण्डरीकस्य, इन्द्रायुधश्च कपिञ्जलस्य अवतारा: आसन्।

एवं महर्षिमुखात् कथाया: श्रवणानन्तरं मम 'अहमेव प्राक् पुण्डरीकावतार: 'वैशम्पायन' इति ज्ञानम् अजायत। साम्प्रतं शापावधे: प्राप्तत्वात् शूद्रकस्य देहत्याग: कादम्बरी भुजान्तरालगतस्य चन्द्रापीडस्य सुप्तोत्थितस्येव विबोध:, पुण्डरीकस्य समागमनञ्च अजायत्। तत: चन्द्रापीडेन कादम्बरी पुण्डरीकेन च महाश्वेता परिणीता, इति कादम्बर्या: कथा।

पात्रचित्रणम्–

कादम्बर्याः पात्रचित्रणं सम्यक् प्रकारेण सजीवतया कृतमस्ति। राजा शूद्रकः, जाबालिः, तारापीडः, महाश्वेता, कादम्बरी चेति सर्वाणि पात्राणि तथा वर्णितानि यथा तानि वाचकानां पुरः स्थितानि इव प्रतिभान्ति। एकत्र पाठकः यदि शबरसेनाप्रयाणं पठित्वा विस्मयाविष्टः भवति, जाबालेः आश्रमं दृष्ट्वा अस्ततिमिरान्तःकरणः भवति तदाऽपरत्र सः एव कादम्बर्याः महाश्वेतायाः वा वर्णनं पठित्वा लोकान्तरसमुपस्थितः इव अच्छोदसरसः वर्णनं श्रुत्वा कुतुकाकुल इव सुधासिक्तः इव भवति। एकतः यदि शुकनासोपदेशमधीत्य हृदयं निर्मलदर्पणतां नयति, तदा अपरत्र राजा अन्तःपुरवर्णनं श्रुत्वा हृदयं रञ्जयति। प्राकृतिकवस्तूनां वर्णनेऽपि कादम्बरी न कुतोऽपि हीयते।

काव्यवैशिष्ट्यम्–

कवितायां यावत्कलापक्षस्य विभावनं तावत् अलङ्काराणां सन्निवेशः। अर्थचयने शब्दगुम्फेन च न केवलं गद्यकाव्यानि एव अपितु समस्तमपि संस्कृतवाङ्मयम् अतिशय्य वर्तते। कादम्बरी इति कथनं न अतिशयोक्तियुक्तम्–

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम्।।

इति दुर्लभत्वेन यदुक्तं तदत्र कादम्बर्याम् सुलभमिति महद्गौरवजनकम् अस्य कवेः।

अत्र तत्तदलङ्काराणां यादृशः मनोरमः प्रयोगः कृतः संस्कृतसाहित्ये तादृशः अन्यत्र दुर्लभः। उदाहरणरूपेण कतिचनोद्धरणानि प्रस्तूयन्ते, यथा–

'प्रावृषमिव घनकेशजालम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनम्' अत्र यादृशः तदुत्थापिता चोपमा यादृशी तदुभयं मिलित्वा स्वर्णे सुगन्धं सृजतीव। अतिशयोक्तेर्बहुलेऽपि प्रयोगे–

'अथ परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम् आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तिः विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः।' सुभगपदावललिगुम्फिता इयम् अतिशयोक्तिः श्रुतमात्रैव मनो मादयति।

रशनोपमायाः प्रयोगे यौवनस्य वर्णनं अत्याकर्षकम्–'क्रमेण च कृतं मे वपुषिवसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवयौवने न पदम्।'

परिसंख्यायाः प्रयोगे अपि अयं कविः'निरन्तरश्लेषघनां सुजानिं महास्रजं चम्पकपुष्पकैरिव' रचितां कविताम् उपस्थापयति। यथा –

'यत्र वयः परिणामे द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूमिमत्त्वम् एणकानां गीतव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः मूलानामधोगतिः।'

न केवलं अलङ्काराणाम् उपस्थापने एव अपितु कवितायाः उद्देश्यस्य 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' इति विशेषितस्य लोककल्याणस्यापि निवेशने बाणः पूर्णरूपेण जागरूकः इति कादम्बर्याः परिशीलनेन एव ज्ञायते।

भाषाशैली-

बाणस्तु: पाञ्चालीप्रिय: -

शब्दार्थयो: समो गुम्फ: पाञ्चाली रीतिरिष्यते।
शिलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा मता।

बाण: प्रायश: स्वरचनासु पाञ्चालीरीते: विभावनां प्रस्तौति। अस्य रचनासु पदपदार्थानां, मनोभावावेशानां यादृशं सुरुचिपूर्णं सामञ्जस्यमभिलक्ष्यते न तादृगन्यत्र क्वचिदवतरति दृष्टिपथम्। विषयवस्त्वनुरूप: पदविन्यासविलास एव अस्य रचनाया: वैशिष्ट्यम्।

कादम्बर्याम् अयं बाण:यत्र दीर्घसमासोपेतं वाक्यावलिं विन्यस्य वाचकानां पुरत: वर्णनबाहुल्यमुपस्थापयति तत्रैवलघुवाक्यानां प्रयोगेऽपि न मन्दायते। एतेन तत्प्रतिभाया: सर्वगुरुत्वं प्रकटीभवति। कपिञ्जल: पुण्डरीकं कामपीडितमुपदिशति-

''नैतदनुरूपं भवत: क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्ग:, धैर्यधना हि साधव:, किं य: कश्चित्प्राकृत इव विकलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि, क्व ते तद् धैर्यम्, क्वासाविन्द्रियजय:।''

एवमेव शुकनासोपदेशे अल्पसमासयुक्तपदै: लघुवाक्यै: च सरसं वर्णनं कविना कृतम्। यथा-

'इयं हि लक्ष्मी: पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया: मदम्, उच्चैश्रवस: चञ्चलताम् इत्येतानि सहवासपरिचयवशात् विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेव सागरादुत्थिता।' तथा हि 'लब्धापि दु:खेन पाल्यते, न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते, न रूपमालोक्यते, न शीलं पश्यति, न वैदग्ध्यं गणयति।'

अत: बाणभट्टस्य माधुर्यगुणोपेतां ललितां पदावलीं दृष्ट्वा केनापि सत्यमेव उक्तम् यत्-

रुचिरस्वरवर्णपदा: रसभाववती जगन्मनो हरति।
सा किं तरुणी? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य।।

महाकविबाणस्य भाषाऽपि अतिसमृद्धा सर्वथा भावानुरूपा चास्ति। उत्तमानां निम्नानां च पात्राणां वर्णने, अच्छोदादिविविधप्राकृतिकवस्तुवर्णने सर्वत्र सजीवत्वं सृष्टं साफल्यं चासादितम्। अस्य बाणस्य भाषासमृद्धिं दृष्ट्वैव पाश्चात्यविद्वांस:कादम्बरीं अरण्यानीं मन्यन्ते। तेषां मते बाणस्य गद्यं खलु तद् भारतीयम् अरण्यं यत्र क्षुपोच्छेदं विना मार्गो दुर्लभ:। यत्र च बहव: अप्रतीतार्था: शब्ददन्दशूका: तत्र प्रविविक्षून् प्रतीक्षमाणा: निलीय स्थिता:।

वस्तुत: बाणभट्टस्य गद्य महाविशालसप्तभूमराजप्रासादोपमम्, यत्र क्वचन प्रकोष्ठेरमणीयाकृति-विशिष्टपरिधानापबृहितरमणीचित्रम् क्वचिन्मृगयोपयुक्तनानाजीवस्य चित्राणि, क्वचित्कलकलनिनादिनी खरस्रोता नदी चित्रिता, क्वचित्तपो-भूमिर्निदर्शिता, क्वचिच्च निपतत् शरभीषणा रणभूमि: अङ्किता। संस्कृतभाषाकविषु बाणभट्टसमान: कोऽपि शब्दचित्रप्रस्तुतौ सिद्धहस्त: नाभूत् इति कथनं नितान्त-सत्यम्। साधारणत: अन्ये कवय: घटनां वर्णयन्ति, परं तु बाण: चित्रोपस्थापनद्वारा कथां विस्तारयति, अत एव तस्य कथा मन्दं चलति। प्रभातसमये सूर्योदयवर्णन-प्रसङ्गे नानाविधै: उपमानै: प्रस्तुतं चित्रम् अतिसुन्दरं वर्तते।

एतत्सकलं वैशिष्ट्यं दृष्ट्वा गोवर्द्धनाचार्येण उक्तम्–

जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि।
प्रागल्भ्याधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति।।

हर्षचरितम्

'हर्षचरितम्' महाकविना बाणभट्टेन विरचिता एका प्रसिद्धा आख्यायिका अस्ति। बाणभट्टेन विरचितं ग्रन्थद्वयं प्राप्यते–हर्षचरितम् कादम्बरी च। चण्डीशतकम्, पार्वतीपरिणयः मुकुटताडितकम् इति त्रयोऽन्ये प्रबन्धाः तन्नाम्ना प्रथिता अपि वस्तुतः न तस्य कृतयः। अस्मिन् विषये विदुषां मध्ये मतैक्यं नास्ति। अतः ग्रन्थद्वयमेव बाणभट्टकृतिरूपेण प्रसिद्धम् अस्ति।

गद्यसाहित्याकाशे अस्य बाणभट्टस्य महती प्रसिद्धिः अस्ति। अस्य समयः प्रायेण निश्चितः अस्ति। अयं कविः सम्राट्हर्षवर्धनस्य समकालीनः आसीत्। महाराजहर्षदेवः ६०६ ईशवीयसमयात् आरभ्य ६४८ पर्यन्तं थानेश्वरनाम्नि स्थाने राज्यं कृतवान्। सः चायं हर्षः बाणभट्टेन स्वकीये हर्षचरिते सविशेषं वर्णितः। एतेन बाणभट्टस्य तत्समयवर्तित्वं प्रमीयते, तथा च बाणस्य समयः सप्तशतकं सिद्धयति।

बाणभट्टः वात्स्यायनवंशे जन्म गृहीतवान्। तत्पूर्वजाः बिहारप्रान्तस्थितस्य शोणाख्यस्य हिरण्यबाह्वपरनामकस्य महानदस्य तटे प्रीतिकूटनामकग्रामे न्यवसन्। तस्य पिता चित्रभानुः माता च राज्यदेवी आसीत्। बाणेन हर्षचरिते स्ववंशपरिचयः विस्तृतेन प्रदत्तः। कादम्बर्याम् अपि स्ववंशवर्णनं कृतवान्।

बाणभट्टेन बहुदेशाटनं कृतम्। देशभ्रमणेन तस्य प्रज्ञानप्रकर्षे महाँल्लाभो जातः। देशाटनात् परतः सः स्वगृहे अवस्थाय शास्त्राणाम् अध्ययने प्रावर्तत।

प्रतिपाद्यः–

'हर्षचरितम्' बाणभट्टेन विरचितः प्रथमः ग्रन्थः अस्ति। कादम्बर्याः अपेक्षया हर्षचरितम् प्रथमा रचना अस्ति। यतो हि कादम्बर्याः भाषाशैली हर्षचरितस्यतुलनायां अतिप्रौढ़ा अस्ति। 'हर्षचरितम्' अष्टोच्छ्वासेषु विभक्तम् एका आख्यायिका अस्ति। अत्र बाणेन स्वयमपि लिखितम्–

तथापि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः।
करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम्।।

ग्रन्थेऽस्मिन् प्रथमोच्छ्वासत्रये बाणेन स्वीया आत्मकथा लिखिता। चतुर्थादुच्छ्वासात् आरभ्य समाप्तिपर्यन्तं राज्ञः हर्षस्य चरितं वर्णितम्। हर्षस्य पितरौ यशोमती–प्रभाकरवर्धनौ आस्ताम्। ज्येष्ठः भ्राता राज्यवर्द्धनः, अनुजा राज्यश्रीः चासीत्। चतुर्थोच्छ्वासे राजकुमारयोः तत्स्वसुश्च जन्मवृत्तानि, पञ्चमे उच्छ्वासे राजकुमारयोर्विजययात्रा वर्णिता। हूणानां जयार्थे गते राज्यवर्धने हर्षे च मृगयां गते प्रभाकरवर्धनः मृतकल्पः जातः इति श्रुत्वा हर्षः मृगतयाः निवृत्तः। षष्ठे उच्छ्वासे राज्यवर्धनस्य परावर्तनम्, ग्रहवर्मणः मृत्युः, राज्यश्रियः बन्दीभावः, राज्यश्रियः उद्धाराय राज्यवर्धनस्य प्रस्थानम्, गौडेश्वरशशाङ्कद्वारा तस्य वधश्च वर्णितः।

सप्तमे उच्छ्वासे हर्षस्य दिग्विजययात्रा, मालेश्वरविजयः, अष्टमे राज्यश्रियः प्राप्तिः, दिवाकरमित्राख्यबौद्धभिक्षुणा सङ्गतिः। एवंविधया मूलकथा विस्तरेण अत्र वर्णिता।

काव्यवैशिष्ट्यम्-

कादम्बरीवत् इदं हर्षचरितम् अपि अपूर्णमेव स्थितम्। तत्रापि कारणं कुबेरसामयिकं मरणमेव मन्यन्ते विद्वन्मीमांसकाः। ऐतिहासिकांशं वर्जयित्वा सन्दर्भोऽयं सर्वथा काव्यलक्षणोपेतः।

ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम् इति गद्यं विशेषयताम् आलङ्कारिकाणां मते गद्यलेखकानां मूर्धन्यः बाणः, गद्यकाव्यानां प्रथमं च हर्षचरितम्। पाञ्चालीरीतेः भक्तः यथा बाणः तथा न कोऽपि अपरः। व्यञ्जनाप्रयोगे वक्रोक्तिरचनायां च बाणः सकलकविमूर्धन्यः।

इदं हर्षचरितम् न केवलम् उत्तमगद्यभावेनैव अत्यादरणीयम् अपितु सप्तमशतकस्य स्फुटेतिहासभावेनापि प्रशस्यतमम्। अत्र यत् ऐतिहासिकमितिवृत्तं वर्णितं तत् कस्मिंश्चिदप्यंशे तात्कालिकेतिहासात् न भिन्नम्। अस्मिन् तात्कालिकस्य उत्तरभारतस्य स्थितिः प्रकटं प्रकाश्यते। सप्तमे उच्छ्वासे वन्यग्रामाणां तत्रत्यगृहाणां वर्णनं नितान्तं सत्यं सरसञ्च। तस्मिन् कालेऽपि भारतम् सांस्कृतिकदृष्ट्या रमणीयम् आसीत्, एतत्सत्यं तदा प्रतीयते यदा वयं हर्षचरिते वेशभूषयोः आचारविचारयोः सेनासंस्थानस्य च वर्णनं पठामः। राज्यश्रियः विवाहावसरे विविधैः शिल्पैः, विविधैः जनैश्च प्रस्तुतानि आभूषणानि वस्त्राणि च भारतीयसंस्कृतेः उन्नतदशायाः वर्णनं स्पष्टरूपेण कुर्वन्ति इति।

शिवराजविजयः

'शिवराजविजयः' पण्डितेन अम्बिकादत्तव्यासेन विरचितः संस्कृतसाहित्यस्य प्रथमः उपन्यासः अस्ति। उपन्यासः सर्वथा एका नवविधा अस्ति। संस्कृतजगति उपन्यासलेखनम् अनूदितसाहित्येन सह प्रादुर्भूत। अयं शिवराजविजयः संस्कृतस्य प्रथमः ऐतिहासिकः उपन्यासः अस्ति यः व्यासमहाभागेन १८७० ईसवीये वर्षे लिखितः। अयं ग्रन्थः एकोनविंशत्याः शताब्द्याः सर्वश्रेष्ठः सुललितः गद्यग्रन्थः अस्ति। यद्यपि व्यासमहोदस्य ७८ रचनाः सन्ति, परं तु एतस्य यशः शिवराजविजये एव प्रतिष्ठापूर्वकं अवलम्बितम् अस्ति।

शिवराजविजयस्य रचनाकारस्य पण्डितस्य अम्बिकादत्तव्यासस्य जन्म १९१५ संवत्सरे चैत्रशुक्लपक्षे अष्टम्यां तिथौ जयपुरे अभवत्। अस्य पूर्वजाः पाराशर-गोत्रीयाः ब्राह्मणाः आसन् ये जयपुरतः पूर्वस्यां दिशि स्थिते मानपुरानामके ग्रामे न्यवसन्। पश्चात् ते वाराणसीं गत्वा तत्रैव अवसन्। अम्बिकादत्तव्यासस्य पिता पण्डितः दुर्गादत्तव्यासः एकः कुशलः कथावाचकः आसीत्।

पण्डितः अम्बिकादत्तव्यासः बाल्यकालादेव बहुप्रतिभाशाली आसीत्। सः बहुभाषाविद् आसीत्। हिन्दी-संस्कृत-अंग्रेजी-बंगला-आदीनां भाषाणां उपरि समानरूपेण एकाधिकारः आसीत्। न्याय-व्याकरण-वेदान्तादिषु विविधदर्शनेषु अस्य असाधारणगतिः आसीत्। कविताकलायाम् ईदृशः प्रवीणः आसीत् यत् एकघटिकायामेव शतश्लोकानां रचनां कर्तुं समर्थः।

शतप्रश्नान् अविच्छिन्नकाल-व्यवधानेन एकवारमेव श्रुत्वा तेषां उत्तरं तत्क्रमेण एव दातुं अद्भुता क्षमता आसीत् अतएव सः 'शतावधानीकः' 'घटिकाशतकम्' इत्यादिभिः उपाधिभिः विभूषितः। स्वजीवनस्य अल्पकाले (केवलं ५२ वर्षकाले) व्यासमहोदयेन संस्कृतं बहूपकृतम्। शिवराजविजयरचनया सः गद्यसाहित्याकाशे-सुबन्धु-दण्डी-बाणभट्ट आदीनां कवीनां पङ्क्तौ विराजमानः भवति। शिवराजविजये वर्णिता कथा यद्यपि ऐतिहासिकप्रधाना, तथापि अम्बिकादत्तव्यासेन स्वप्रतिभया कल्पनया च उच्चकोटिसाहित्यिकतया विभूषिता। अत्र कथावस्तु संघटना प्राच्यपाश्चात्योः शिल्पविधानेन समन्विता अस्ति। अत्र कथाद्वयं समानरूपेण चलति। एकस्याः कथायाः नायकः वीरशिवाजी अस्ति अपरस्य च नायकः रघुवीरसिंहः अस्ति। कथाद्वयम् परस्परं पूरकम् अन्योन्याश्रितं चास्ति। शिवराजविजयस्य सम्पूर्णा कथा त्रिषु निःश्वासेषु अस्ति।

अस्मिन् शिवराजविजये इतिहासकल्पनयोः यथार्थादर्शयोः कल्पनानुभवयोः च सुसमन्वयः विद्यते। सर्वाणि पात्राणि स्वचरित्रनिर्वहणे पूर्णरूपेण पारङ्गतानि। शिववीरः, गौरसिंहः, रघुवीरसिंहः, यशवन्तसिंहः, अफजलखान्, शाइस्ताखान्, ब्रह्मचारी आदयः सर्वे स्वाभाविकतायाः यथार्थतायाः च निर्वहणे पूर्णतया सफलाः सन्ति। ब्रह्मचारिवर्णने कविः तस्य स्वाभाविकं चित्रम् उपस्थापयति- ''बटुरसौ आकृत्या सुन्दरः, वर्णेन गौरः, जटाभिर्ब्रह्मचारी, वयसा षोडशवर्षदेशीयः, कम्बुकण्ठः, आयतललाटः, सुबाहुर्विशाललोचनश्चाऽऽसीत्।''

ब्रह्मचारिगुरुणा योगिराजकृते योगीनां यत् यथार्थं स्वरूपं प्रस्तुतम् तत् पूर्णरूपेण योगपरकम्- **''भगवन्! बद्धसिद्धासनैः निरुद्ध-निःश्वासैः प्रबोधित-कुण्डलिनीकै-र्विजितदशेन्द्रियैर-नाहतनादतन्तुम् अवलम्ब्याऽऽज्ञाचक्रं संस्पृश्य चन्द्रमण्डलं भित्त्वा, तेजः पुञ्जमविगणय्य, सहस्रदलकमलस्यान्तः प्रविश्य, परमात्मानं साक्षात्कृत्य तत्रैव रममाणैर्मृत्युञ्जयैरानन्द-मात्रस्वरूपैर्ध्यानावस्थितैर्भवादृशैर्न ज्ञायते कालवेगः।''**

रसयोजना-

यद्यपि शिवराजविजयस्य प्रधानरसः वीररसः अस्ति, तथापि अन्ये रसाः उपकारिरूपेण निरूपिताः सन्ति। काव्योद्देश्यानुरूपं वीररसस्य विशेषचित्रणं कृतमत्र। वीरशिवस्य शौर्यस्य यत् अद्भुतं वर्णनं विहितम् तत् अत्यन्तं स्पृहणीयम् अस्ति। गौरसिंहः अफजलखानं कथयति-

''को नामापरः शिववीरात् ? स एव राजनीतौ निष्णातः स एव सैन्धरोह विद्यासिन्धुः, स मल्लविद्यामर्मज्ञः स एव बाणविद्यावारिधिः, स एव वीरवारवरः, पुरुषपौरुष-परीक्षकः स एव दीनदुखदावदहनः, स एव स्वधर्मरक्षणसक्षमः''

पण्डितेन व्यासेन यत्र-तत्र शृङ्गार रसस्यापि चित्रणं कृतम्। अस्य शृङ्गारस्य सर्वत्र शिष्टं सात्त्विकं च वर्णनं कृतम्। कुत्रापि मादकतायाः उच्छृंखलतायाः दर्शनं लेशमात्रम् अपि नास्ति। यत्र-तत्र करुणरसस्यापि हृदयावर्जकं वर्णनं कृतमस्ति।

अलङ्कारयोजना –

विरोधाभास: व्यासमहोदयस्य प्रियालङ्कार: अस्ति। विरोधाभासवर्णने स: बाणतुल्य: प्रतीयते। एतदतिरिक्तं दीपक-श्लेष-परिसंख्या-यथासंख्योदात्त-आदीनामपि अलङ्काराणां सम्यक् प्रयोग: कृत: अस्मिन् ग्रन्थे।

भाषाशैली –

पण्डितस्य अम्बिकादत्तव्यासस्य भाषाया: उपरि पूर्णाधिकार: आसीत्। भावानुरूपं भाषाया: प्रयोगे सम्पूर्णतया दक्ष: आसीत्। भावानां सरलस्वाभाविकयो: अभिव्यक्तये तस्य भाषा द्रष्टव्या–

व्यासेन शिवराजविजयान्तर्गते पाञ्चालीरीति: प्रयुक्ता। एकत्र समस्तपदावल्या: प्रयोग: दृश्यते अन्यत्र तु लघुसमासशैल्यन्विता पदावलि: प्रयुक्ता अस्ति।

प्रकृतिचित्रणम् –

प्रकृतिचित्रणेऽपि महाकवि: व्यास: बाणभट्टतुल्य:। अनेन शिवराजविजये प्रकृत्या: चारुचित्रणं कृतम्। सूर्योदयस्य, सूर्यास्तस्य, चन्द्रोदयस्य, चन्द्रास्तस्य रात्रेश्च वर्णने अतिकुशलता प्रस्तुता अमुना कविना।

सामाजिक-चित्रणम् –

शिवराजविजय: एकमात्रम् ईदृश: उपन्यास: अस्ति यत्र तात्कालिकसामाजिकदशानां चरित्राणाञ्च समग्ररूपेण वर्णनं उपलभ्यते। साहित्यम् समाजस्य दर्पणम् भवति इत्यनुसारम् शिवराजविजय: पूर्णरूपेण तत्समयस्य चित्रणे सफल:।

पण्डितव्यासेन शिवराजविजये तत्कालीनमुगलसम्राज्यस्य सुन्दरं चित्रणं कृतम्। तस्मिन् समये राजान: अकर्मण्या: विलासप्रिया: आसन्। सम्पूर्णा हिन्दुजाति: मुगलानां (यवनानां) अत्याचारे पीडिता आसीत्। मुगलानां साम्राज्य: भारतवर्षे निरन्तरं वृद्धित्वं प्राप्य अग्रसर: आसीत्। यवनेभ्य: हिन्दुकन्याया: अपहरणं, मन्दिरे देवमूर्तीनां विध्वंस: पवित्रधर्मग्रन्थानां विनाश:, अनाथहिन्दूनां प्रताडनं च सततं क्रियते स्म, हिन्दुराजान: मुगलशासकानां दासतां स्वीकृत्य तेषां कृपायाम् जीविता: आसन्।

अस्याम् विषमपरिस्थितौ महाराष्ट्राधीश्वरेण वीरशिवाजी द्वारा स्वशौर्यपराक्रम-सदाचरणेन हिन्दुप्रजाया: हिन्दुत्वस्य च रक्षणं कृतम्। तेन शिववीरेण हिन्दुजनानां मध्ये शौर्यस्यवीरताया: च भाव: पुनर्जागरित:। हिन्दुजनेषु देशभक्ते:, राष्ट्रभक्ते:, आत्मविश्वासस्य, स्वधर्मानुरागस्य, मातृभूमे: सेवाभावस्य भावना विकसिता शिवाजी द्वारा। हिन्दूनां उपरि यवनानां आत्याचारस्य चरमसीमा आसीत् तत्समये। व्यास महोदयेन तस्य स्वाभाविकं चित्रणं कृतम् –

"......क्वचिद्दारा अपह्रियन्ते क्वचिद्धनानि लुण्ठ्यन्ते, क्वचिदार्त्तनादा:, क्वचिद्रुधिरधारा:, क्वचिदग्निदाह:, क्वचिद्गृहनिपात:, इत्येव श्रूयते अवलोक्यते च परित:।"

एवं सम्यक् रूपेण शिवराजविजयस्य पर्यालोचनेन पण्डिताम्बिकादत्त-व्यासविषये 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इत्युक्ति: सर्वथा समीचीना युक्तियुक्ता च प्रतीयते।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

१. संस्कृतगद्यकाव्यस्य विशेषता अस्ति–

(क) समासबहुलता (ख) ओजसमासबहुलता

(ग) अल्पसमास बहुलता (घ) समासरहितबहुलता

२. 'वासवदत्ता' रचना वर्तते–

(क) सुबन्धोः (ख) दण्डिनः

(ग) बाणस्य (घ) अम्बिकादत्तस्य

३. 'हर्षचरितम्' इत्याख्यायिकायाः रचनाकारः अस्ति–

(क) बाणभट्ट (ख) सुबन्धुः

(ग) दण्डी (घ) अम्बिकादत्तः

४. संस्कृतसाहितस्य प्रथमः उपन्यासः अस्ति–

(क) कादम्बरी (ख) वासवदत्ता

(ग) दशकुमारचरितम् (घ) शिवराजविजयम्

अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः –

१. कादम्बर्याः उत्तरार्द्ध भागस्य कथा केन पूरिता ?

२. 'चण्डीशतकम्' इत्यस्य ग्रन्थस्य रचनाकारः कः ?

३. पं. अम्बिकादत्तस्य पितुर्नाम किम् ?

४. 'शतावधानीकः' 'घटिकाशतकम्' इत्यादिभिः उपाधिभिः कः प्रसिद्धः?

लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

१. हर्षचरितस्य परिचयं संक्षेपेण लिखत?

२. शिवराजविजयस्य परिचयं संक्षेपेण लिखत?

निबन्धात्मकप्रश्नाः –

१. बाणभट्टस्य भाषाशैल्याः समीक्षणं कुरुत?

२. शिवराजविजयमाश्रित्य तत्कालीन सामाजिकचित्रणं कुरुत ?

उत्तरमाला - वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१.(ख) २.(क) ३.(क) ४.(घ)

❀ ❀ ❀